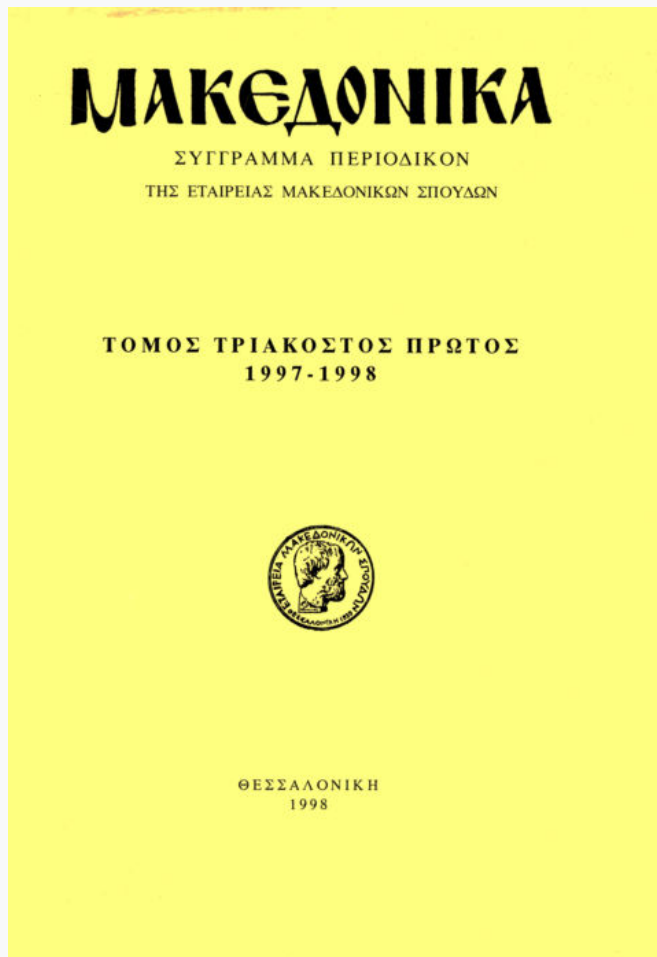

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.143](https://doi.org/10.12681/makedonika.143)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1998). Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche. *Μακεδονικά*, 31(1), 429–432. <https://doi.org/10.12681/makedonika.143>

Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 42), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1998, XIV + 162 σελ., 40 πίνακες, 4^ο.

Μεταξύ των πολλών μεσαιωνικών εκκλησιών της Κωνσταντινουπόλεως που υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές, άλλαξαν χρήση και έχουν σήμερα σχεδόν τελείως εξαφανισθεί, καταλέγεται ο γνωστός με την τουρκική ονομασία Όνταλάρ τζαμί ναός. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλεως, κοντά στην Μονή της Χώρας, και έρειψώθηκε κατά την μεγάλη πυρκαϊά που κατέστρεψε την συνοικία αυτή τό 1919. Γνωστό είναι ότι παραχωρήθηκε στους δομηνικανούς τό 1475, όταν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Γενουάτες πρόσφυγες από την Κριμαία, και ότι μετετράπη σε μουσουλμανικό τέμενος τό 1640. Όπως και άλλοι βυζαντινοί ναοί της Βασιλεύουσας, έγινε για πρώτη φορά γνωστός από τό βιβλίο του Πασπάτη *Βυζαντιναί Μελέται* (1877). Από τότε μνημονεύεται αρκετά συχνά στην βιβλιογραφία και προτάθηκε ή ταύτισή του με διάφορα μνημεία που αναφέρουν οί πηγές, έλειπε όμως μία συστηματική δημοσίευση και αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών και των γλυπτών του, παρά την ανασκαφή που διενήργησε τό 1934-1935 ο Έλβετος κλασικός αρχαιολόγος Paul Schazmann (1871-1946) και τά δύο άρθρα που δημοσίευσε. Τό κενό αυτό έρχεται νά καλύψει, βασιζόμενος κυρίως στά κατάλοιπα του Schazmann, ο κ. Stephan Westphalen. Τό βιβλίο του βασίζεται στην διδακτορική του διατριβή, που ύποστηρίχθηκε τό 1995 στο Πανεπιστήμιο του Freiburg im Breisgau.

Μετά τόν Πρόλογο και τόν Κατάλογο συντομογραφιών (σσ. IX-XIII) ακολουθεί Εισαγωγή, όπου εκτίθενται ή ιστορία του μνημείου και οί σχετικές έρευνες, σχολιάζεται ή προσφορά του Schazmann και δημοσιεύονται 38 σκαριφήματά του (σσ. 1-21). Τό Πρώτο Μέρος αφορά στην αρχιτεκτονική. Περιγράφεται πρώτα και σχολιάζεται τό αρχικό κτήριο, ή κρύπτη και ή ύποδομή του δεύτερου ναού (σσ. 23-47), και ακολουθούν λεπτομερεστάτη περιγραφή του ναού αυτού (σσ. 48-65), διαπραγμάτευση των τυπολογικών χαρακτηριστικών και της τοιχοποιίας του (σσ. 65-83) και χρονολόγησή του (σσ. 65-66). Τό Δεύτερο Μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην ζωγραφική. Έξετάζονται διαδοχικά οί τοιχογραφίες του αρχικού ναού (σσ. 85-106), της κρύπτης του (σσ. 106-110), της δεύτερης εκκλησίας (σσ. 110-135) και των τάφων της ύποδομής (σσ. 135-140). Σέ Παράρτημα περιγράφονται τά γλυπτά που προέρχονται από τό Όνταλάρ (σσ. 141-150). Στίς σσ. 151-155 αναγράφονται τά σχέδια των καταλοίπων του Schazmann (λείψωμα μέ 75 σχέδια και 31 μονόφυλλα), και ακολουθεί στίς σσ. 155-159 κατάλογος 108 φωτογραφιών του κτηρίου, των τοιχογραφιών και των γλυπτών που είχε στην διάθεσή του ο συγγρ., χωρίς δυστυχώς νά συσχετίζονται μέ τίς φωτογραφίες που δημοσιεύονται στο βιβλίο. Άς σημειωθεί ότι δέν μπόρεσε νά συμβουλευθεί τό Φωτογραφικό Άρχείο της Ύψηρεσίας Άναστηλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, που φυλάσσεται στο εκεί Άρχαιολογικό Μουσείο. Τό κείμενο τελειώνει μέ Εύρετήριο των κυρίων ονομάτων στίς σσ. 160-162. Η πλούσια εικονογράφηση άποτελείται από 68 φωτογραφίες και σχέδια εντός κειμένου και από 40 πίνακες.

Ἀπό τόν ἀρχικό ναό σώζονται τό τριμερές Ἱερό Βῆμα καί τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, πού εἶχε πλάτος 11,65 μ. Ἡ κεντρική ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν πιθανότατα τρίπλευρες καί ἐξεῖχαν περισσότερο. Ὁ βόρειος τοίχος τῆς προθέσεως ἐξεῖχε, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στήν Κοίμησι τῆς Νικαίας. Τόν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ καί τήν συνεχόμενη πλευρά τῆς νότιας ἀψίδας διαφθρώνουν τυφλά ἀψιδώματα. Στόν κυρίως ναό σώζονται τά ἀνατολικά τμήματα δύο πεσοῶν καί ἰσοπλατεῖς πρὸς τοὺς πεσοῦς αὐτοὺς παραστάδες, πού ἐξεῖχουν ἀπὸ τό μέτωπο τῶν τοίχων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τό ἱερό ἀπὸ τά παραβήματα. Τό κτίσμα αὐτό ἦταν πιθανῶς κατὰ τόν συγγρ. τρίκλιτη βασιλική τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰ. (οἱ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ, πού τοποθετοῦνται γύρω στό 1000, παρέχουν ἕναν *terminus ante quem*). Κάτω ἀπὸ τό Ἱερό Βῆμα καί τό διακονικό ὁ Schazmann ἀπεκάλυψε δύο συγκοινωνοῦντα ἀψιδωτά δωμάτια τά ὅποια, σύμφωνα μέ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, δέν εἶχαν νεκρικό χαρακτήρα.

Τό ἀρχικό κτίσμα χρησιμοποιήθηκε τόν 12ο αἰῶνα ὡς ὑποθεμελίωση γιά ἕναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναό μέ νάρθηκα, στενωτέρω κατὰ 0,85 μ. περίπου ἀπὸ τόν ἀρχικό, τοῦ ὁποῦ οἱ κατὰ μήκος ἄξων εἶχαν μετατοπισθεῖ βορειότερα κατὰ μισό περίπου μέτρο, καί πλαισιωνόταν ἀπὸ προσκίσματα στήν βόρεια καί νότια πλευρά. Στό ἐσωτερικό τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου κτίσθηκαν τοῖχοι γιά νά φέρουν τά ὑπερκείμενα φορτία καί σχηματίσθηκαν ἔτσι μικροί θολοσκεπεῖς χώροι, πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους. Μερικοί χρησιμοποιήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς χώροι ταφῆς ἢ δεξαμενές. Στά τόξα τῶν διόδων χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Συγκρίνοντας τό ὄνταλόρ μέ ἄλλους ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι ἀνήκει σέ μίαν ομάδα ναῶν τοῦ 12ου αἰ., στήν ὁποία περιλαμβάνει τήν Κοσμοσώτειρα τῶν Φερρών καί τόν ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Νέρεξι, ὅπου τά παραθύρα τῆς βόρειας καί νότιας πλευρᾶς εἶναι σχετικῶς στενά καί τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ κεντρική ἀψίδα ἦταν πολυγωνική —πεντάπλευρη ἢ ἐπτάπλευρη—, ἡ βόρεια καί πιθανώτατα καί ἡ νότια τρίπλευρη. Στούς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται οἱ συνήθεις στήν Κωνσταντινούπολη κόγχες. Ἡ πρόθεση εἶχε ἐπιμήκεις ἀναλογίες, ἐνῶ τόν 10ο καί τόν 11ο αἰ. τά παραβήματα τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ναῶν εἶναι τετράγωνα. Γιά λόγους πού ἔχουν σχέση μέ τό ἀρχικό κτίσμα, ὁ χώρος νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τήν πρόθεση καί ἐξεῖχε στά νότια καί ἀνατολικά. Ἀπὸ σωζόμενα στοιχεία συνάγεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τροῦλλο ἢ φουρνικό. Ὁ συγγρ. τό παραλληλίζει μεταξύ ἄλλων μέ τά παραβήματα τῆς Κοσμοσώτειρας καί τοῦ Νέρεξι, χωρίς ὥστόσο ν' ἀναφέρει ὅτι πρόκειται ἐκεῖ γιά πεντάτρουλλους ναοὺς. Δέν ἀποκλείεται νά ἐπρόκειτο γιά παρεκκλήσιο καί ὄχι γιά διακονικό. Ὁ νάρθηκας, πού εἶναι τετραμερής, ἐπιτείνεται περισσότερο στόν κυρίως ναό καί τήν βόρεια στοά. Ὅπως καί σέ ἄλλα κωνσταντινουπολιτικά μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. οἱ στενές πλευρές του εἶναι εὐθύγραμμες, ἐνῶ σέ ἀρχαιότερους ναοὺς σκηματίζονται συχνά ἐξέδρες. Ὁ συγγρ. δέν ἀποκλείει τήν ὑπαρξή κατιχομένων πάνω ἀπὸ τόν νάρθηκα. Ἡ ἄβαθῆς κόγχη πάνω ἀπὸ τήν βασιλεῖα πύλη θά ἐκσμεῖται μέ τοιχογραφία καί ὄχι μέ εἰκόνα, ὅπως διαβάζομε στίς σσ. 76 καί 110. Ἡ βόρεια στοά ἦταν πιθανώτατα ἀνοικτή στ' ἀνατολικά, ὅπου θά ὑπῆρχε μιά σκάλα λόγω τῆς κατοφρέρας τοῦ ἐδάφους. Νότια στοά δέν σώζεται, ἡ ὑπαρξή της ὅμως τεκμαίρεται ἀπὸ τήν ὑποδομή.

Ἡ ἀνωδομή τοῦ δευτέρου ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλαγὴ ζωνῶν χοντροπελεκημένων λίθων τοποθετημένων σέ ἄφθονο κονίαμα, καί διπλῶν ἕως τετραπλῶν σειρῶν

πλίνθων, ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν λεπτότερα τούβλα καλυμμένα από τό κονίαμα. Τīs σειρές τών λίθων και τών εμφανών πλίνθων τονίζουν εγχάρακτες γραμμές, πού στίς ζώνες τών λίθων μμοούνται συχνά πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Άμιγρής πλινθοδομή άταντά στην θολοδομία. Σχετικά μέ τήν τεχνική τής ύποχωρημένης πλίνθου διατυπώνεται ή άποψη ότι, εκτός τών αισθητικών, τήν επέβαλαν και οικονομικοί λόγοι, επειδή τά μη όρατά τούβλα τών ενδιαμέσων στρώσεων θά ήταν δεύτερης διαλογής ή θά προέρχονταν από κατεδαφίσεις, όπως άλλωστε και μέρος τών λίθων (σ. 79). Η τοιχοποιία τού Όνταλάρ παραλληλίζεται μέ τής Κοσμοσωτείρας τών Φερρών (1152) και τού Άγίου Άβερκίου στους Έλεγμούς τής Βιθυνίας (1162). Ένδιαφέρον παρουσιάζουν ή πλαισίωση τών παραθύρων μέ καμπύλες πλίνθους και τά κάθεται πλίνθινα τριγωνικά στοιχεία πού σώζονται στην βόρεια πλευρά (σ. 83, εικ. 47). Όσον άφορά στό πράγματι άσυνήθιστο πρώτο στοιχείο, τού όποιου ένα μόνο παράλληλο προσάγει ό συγγρ., στόν Άγιο Γεώργιο τών Μαγγάνων, άπαντά έπίσης στό τέλη τού 11ου αι. στόν κοιμητηριακό ναό τού Βαδκονο, όπου τά πλαίσια τών παραθύρων είναι πάρινα (Α. Grabar, «Les églises sépulcrales bulgares», *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* I (1921-1922) εικ. 89. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εικ. 242) και άργότερα στόν Άγιο Γεώργιο τής Μονής Πολόσκο στην Βόρεια Μακεδονία, όπου τά καμπύλα τούβλα έναλλάσσονται στό τύμπανο τού νοτίου σκέλους μέ άποτρογγυλεμένους λίθους (Γ. Βελένης, *Έρμηνεία τού έξωτερικού διακόσμου στή βυζαντινή άρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30).

Όι τοιχογραφίες άνήκουν σέ διάφορες φάσεις. Στο Έερό Βήμα τού άρχικού ναού βρέθηκαν κατά τήν άνασκαφή δύο στρώματα τοιχογραφιών. Στο άρχαιότερο, πού ό συγγρ. συσχετίζει μέ τīs τοιχογραφίες τής κρύπτης τού Όσίου Λουκά και χρονολογεί ένδεικτικά περί τό 1000, άνήκουν τό κάτω μέρος ιεράρχου και τέσσερις άπόστολοι από παράσταση τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου. Πιθανότερο μου φαίνεται νά ήταν ό ιεράρχης μετωπικός, παρά στραμμένος πρός Άνατολάς. Σέ νεότερο στρώμα, πού ό συγγρ. τοποθετεί στό μέσα τού 11ου αι., άνήκουν τμήματα τής Κοινωνίας τών Άποστόλων στους πλάγιους τοίχους και ό άγιος Μερκούριος όρθιος, μέ στρατιωτική ένδυμασία. Στο άνατολικό τμήμα τών πλαγίων κλιτών τού άρχικού ναού άποκαλύφθηκαν τέσσερις άταύτιστες μορφές άσκητών και παράσταση τού Προδρόμου. Διατηρούνται άποσπασματικά και κρατούν άνεπτυγμένα ειλτήρια μέ δυσξύμβλητες έπιγραφές, πού ό συγγρ. δέν μπόρεσε νά ταυτίσει, πλίν τής έπιγραφής τού Προδρόμου. Στο ειλτήριο τού πίν. 19.3 είναι γραμμένο τό ύπ' αριθμόν 4 άπόφθεγμα τού άγίου Άντωνίου (Αυτή έστίν ή μεγάλη έργασία τού ανθρώπου, ίνα τό σφάλμα έαυτου βάλη ένώπιον τού Θεου και προσδοκήση πειρασμόν έως έσχάτης άναπνοής: Άποσθήματα γερόντων, έκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 44): συνεπώς ό εικονιζόμενος άσκητής είναι ό άγιος Άντώνιος. Στο τεταρτοσφαίριο τής άψίδας τής κρύπτης σώζεται σέ πολύ κακή κατάσταση παράσταση τής Θεοτόκου ένθρόνου Βρεφοκρατούσης μεταξύ δύο άγγέλων πού κρατούν λάβαρα. Ό άριστερός κρατεί και σφαίρα. Στους τοίχους τής κρύπτης εικονιζόταν πλήθος άγγέλων, στραμμένων πρός τήν άψίδα. Ό Schazmann είχε χρονολογήσει τόν διάκοσμο αυτόν στόν 7ο αι. Ό κ. Westphalen κατεβάζει τήν χρονολόγηση στόν 10ο-11ο αι.

Ό ναός τού 12ου αι. έκοσμήτο μέ τοιχογραφίες, πού ήταν όρατές μέχρι τήν μετατροπή του σέ τέμενος, και μέ ψηφιδωτά, άν κρίνει κανείς από τόν μεγάλο αριθμό ψηφιδών πού απέδωσε ή άνασκαφή. Λείψανα τοιχογραφιών, πού έχουν σήμερα καταστραφεί, ύπήρχαν μόνο στό διακονικό ή παρεκκλήσιο νοτίως τού κυρίως ιερού, πού δέν είχε ένσωματωθεί στό τζαμί. Η διακόσμηση περιελάμβανε τρεις ζώνες: μίμηση

ὀρθομαμαρῶσεως, ὀλόσωμους ἁγίους στραμμένους πρὸς τὴν ἀψίδα καὶ σπηνές τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου. Ὁ συγγρ. τὴν συσχετίζει μὲ ὑστεροκομνηνεῖα ἔργα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Νέρεξι καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ σιναΐτικοῦ κώδικος 221 καὶ τὴν τοποθετεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ δευτέρου ναοῦ.

Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ὑποδομῆς τοῦ δευτέρου ναοῦ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφῶν ποῦ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεώς του καὶ τῆς Ἀλώσεως: Τρίμορφο μὲ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς καὶ ἓνας ἱεράρχης, ὁ ἐνθρονος Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πιθανῶς ὁ Προδρόμος. Στὴν δυσανάγνωστη ἐπιγραφή τῆς δευτέρας συνθέσεως (σ. 137) διαβάζω ΔΟΥΛΥC ἀντὶ ΔΟΥΛΙC καὶ ΚΥΡCΑΜΙ ἀντὶ ΚΥΡCΑΛΙ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γλυπτά ποῦ περιγράφονται στό Παράρτημα ἔχουν χαθεῖ. Βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἢ στὴν γειτονία του· μερικά εἶχαν ἀποδοθεῖ στόν ναό τῆς Ἁγίας Εὐφημίας.

Διάφορα χαρακτηριστικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου — ἡ ἐπιμήκης πρόθεση, ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ τοιχοποιία — ὀδηγοῦν σέ χρονολόγησι γύρω στά μέσα τοῦ 12ου αἰ. Τό πλησιέστερο πρὸς τό ὄνταλό μνημεῖο εἶναι ἡ Κοσμοσώτεια τῶν Φερῶν. Σέ συνδυασμὸ μὲ τίς ὑστεροκομνηνεῖες τοιχογραφίες τοῦ διακονικοῦ, ὁ κ. Westphalen τό χρονολογεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

Τό βιβλίον τοῦ κ. Westphalen εἶναι μιά πολύ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία γιά τὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ συγγρ. ἔχει πολύ καλή γνώση τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ διαπραγμάτευση εἶναι συνήθως ἐξαντλητική καὶ πειστική. Ἡ παρουσίαση εἶναι πολύ ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ στίς ἄλλες μονογραφίες τῆς ἴδιας σειρᾶς, ἡ ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν ἀψογή. Τυπογραφικά λάθη ὑπάρχουν λίγα, κυρίως στίς γαλλικῆς λέξεις. Στὴν σμμ. 171 διάβαζε *latinité* ἀντὶ γιά *latinité*, στὴν σμμ. 303 *Descouedres* ἀντὶ γιά *Descouedres*, στὴν σμμ. 447 *Monastère* καὶ *Météores* ἀντὶ γιά *Monastere* καὶ *Meteores*, στὴν σμμ. 570 *épaule* ἀντὶ *érule*, στὴν σμμ. 576 *inscription* ἀντὶ *inscripction*, στὴν σ. 143 ἀριθ. 5 *Pralong* ἀντὶ *Prolong*. Στὴν σμμ. 351 ἀντὶ γιά *Černigon* διάβαζε *Černigon*, στὴν σμμ. 364 καὶ στὴν σ. 160 ἀντὶ *Staurou* διάβαζε *Staurou* ἢ *Stavrou*, στίς σσ. 123 καὶ 162 *Sušica* ἀντὶ *Sušica*, στὴν σ. 127 ἀριθ. 34 *Vorwürfe* ἀντὶ γιά *Vonwürfe*, στὴν σ. 140 *Loros* ἀντὶ *Lors*.

Ἄς εὐχρηθῶμε νά βρεθοῦν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ποῦ νά ἐκμεταλλευθοῦν τὰ κατάλοιπα παλαιότερων ἐρευνητῶν μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ πληρότητα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Α. Παπάξης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Ναούσης, ἀρ. 26, Βέροια 1995, σσ. 246.

Ὁ κ. Δ. Παπάξης εἶναι ἐκπαιδευτικός, ἀλλὰ τό πάθος του γιά τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας τόν ὀδήγησε στὴν ἐρευνα συναφῶν θεμάτων, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι αὐτοτελεῖς ἢ δημοσιευμένες μελέτες σέ ἐπιστημονικά περιοδικὰ. Θά μᾶς ἀπασχολῆσει ἐδῶ τό βιβλίον του γιά τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Βεροίας, τό ὅποιο προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Βεροίας καὶ